

DE MAAKBAARHEID VAN BOER EN GEZIN

Streekverbetering in Nederland 1956-1970

Modelling the farmers family. A Dutch rural development program (1956-1970)

Modelling society is often seen as a 'political and intellectual project of the enlightenment'. Since the end of the eighteenth century many governments tried to change parts of society into a more or less utopian community. Nowadays these 'blueprint' projects are rejected as theoretical failures. Were these projects only guided by a theory or was the influence during the practical realisation important too? This article describes the relation between a modernization theory, the political support for it and the actual realisation of a social-engineering program in the Dutch post war society. It turns out that the program is much more than the execution of just a theory.

Het valt niet meer precies te achterhalen wanneer de term 'maakbaarheid van de samenleving' geboren werd, maar in de jaren zeventig van de twintigste eeuw dook het begrip voor het eerst op in titels van artikelen en boeken.¹ In die publicaties stond de reflectie op de mogelijkheden van een beheerste verandering van de samenleving centraal. De socioloog Jan Willem Duyvendak en politicoloog Ido de Haan analyseerden later dat de term vooral in de jaren tachtig in liberale kringen opgang maakte.² Daar werd het begrip synoniem voor de naoorlogse politiek van de sociaaldemocraten die in de ogen van de liberalen met behulp van een interveniërende overheid een aards paradijs voor arbeiders wilde creëren. Het kabinet Den Uyl (1973-1977) was in zijn streven naar een gelijke verdeling van macht, kennis en inkomen daarvan het onbetwiste hoogte- of, zo men wil, dieptepunt. De term 'maakbaarheid van de samenleving' werd door deze interpretatie een ideologisch wapen in een politieke strijd. Het is de verdienste van Duyvendak en De Haan geweest dat zij probeerden het begrip weer in zijn historische context te plaatsen. Ze merkten niet alleen fijntjes op dat de vvd volop haar steun verleende aan de door haar verguisde naoorlogse sociaaldemocratische politiek, maar conclu-

1. N.H. Douben e.a., *Maakbaarheid van onze samenleving* (Baarn 1978).

2. Zie: J.W. Duyvendak en I. de Haan, *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997) 9-27.

deerden ook dat het concept van de ‘maakbare samenleving’ moeiteloos was terug te voeren tot het liberale denken in de negentiende eeuw. Het mooiste voorbeeld daarvan was het burgerlijk beschavingsoffensief zoals dat onder andere vorm kreeg in de Kolonies van Weldadigheid van generaal Johannes graaf van den Bosch. In deze opvatting kwamen ideeën over de ‘maakbare samenleving’ uiteindelijk voort uit het verlichte denken. Maakbaarheid was – in de woorden van de cultuurfilosoof René Boomkens – ‘het modernistische intellectuele project bij uitstek voor politiek en wetenschap’.³ Het begrip kreeg daardoor een allesomvattende lading. Het veronderstelde dat de staat op een tamelijk dirigistische wijze de samenleving tot in haar haarvaten wilde besturen: de burger werd van de wieg tot het graf in zijn existentie met zachte en harde hand verzorgd; de staat dicteerde zijn bestaan van bovenaf.

Maar was deze planning wel zo allesomvattend? Onmiskenbaar waren planning en ordening van de samenleving cruciale onderdelen van bijvoorbeeld de naoorlogse modernisering, maar Kees Schuyt en Ed Taverne stellen in hun boek 1950: *welvaart in zwart-wit* dat er uiteindelijk veel meer over ordening gesproken en gediscussieerd werd dan er feitelijk van overheidswege geordend of beheerst geleid is. Dat betekent dat de overheid weliswaar technische en institutionele middelen ontwikkelde om de samenleving te verbeteren, ‘maar niet in die mate of met zodanige bevoegdheden dat die daardoor uit de pas zouden lopen met bestaande en administratieve tradities’.⁴ In deze opvatting blijkt de ‘maakbare samenleving’ veel minder samenhang te vertonen dan in de verklaring welke de verlichting als oorzaak aanwijst. De maakbaarheidsprojecten worden op hun eigen merites beoordeeld en in hun tijdscontext geplaatst.⁵ De koppeling van maakbaarheid met wat de postmodernist Jean-François Lyotard noemde ‘de grote verhalen’ uit de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw is dan niet relevant. Immers de maakbaarheidsprojecten danken hun bestaan niet aan die grote verhalen, maar worden daardoor slechts gelegitimeerd. Neem bijvoorbeeld het concept van de *garden city* van Ebenezer Howard (1850-1928), de zelfvoorzienende, rond een centrum georganiseerde kleine stad omgeven door een groene zone. Het is bij uitstek een idee over de maakbaarheid van de mens en zijn omgeving. In Nederland is zijn idee vooral in de vorm van tuinwijken uitgevoerd, waarbij het zich in allerlei ideologische legitimaties liet inpassen: liberale woningbouwcorporaties bouwden een marktplein in het centrum, socialistische een buurthuis en de confessionele een kerk. En ook zonder een van die drie centrumfuncties

3. R. Boomkens, *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving* (Amsterdam 2006) 9.

4. K. Schuyt en E. Taverne, *1950: welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000), 26; zie ook: E. Snel, ‘Sociologen op het land, Naoorlogse Nederlandse sociologie en praktijk’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1977) 226-252.

5. Zie bijvoorbeeld: G. J. Borger, ‘Maakbaar Nederland’, *NEHA-Jaarboek* 55 (2002) 6-12.

waren en zijn de bouw van tuinvijken – bijvoorbeeld de eigentijdse Vinex-wijken – zeer wel mogelijk.

Je zou ook kunnen stellen dat Howards maakbaarheidsidee zich als *urban planning model* in de praktijk verder heeft ontwikkeld. Niet de relatie met ‘het grote verhaal’ is dan richtinggevend, maar de relatie met de uitvoering. In die betekenis zal het begrip maakbaarheid in het navolgende artikel worden getoetst. Maakbaarheid wordt in dat geval gezien als een dynamisch samenspel tussen wetenschap, politiek en uitvoering. Het idee van de ‘maakbare samenleving’ bestaat slechts bij de gratie van daadwerkelijk ontwikkelde maakbaarheidsprojecten. Elk daarvan streeft zijn eigen vorm van modernisering na, hoewel ze ook drie zaken gemeen hebben. In alle gevallen worden ze gevormd door wetenschappelijke of quasiwetenschappelijke ideeën die inspelen op het geloof in de veranderbaarheid van mens en maatschappij (moderniseringsthese). Aan die ideeën liggen reëel existierende problemen ten grondslag die ook als dusdanig door de overheid worden ervaren. De overheid of de door haar gelegitimeerde particuliere organisaties scheppen de voorwaarden voor de uitvoering (facilitering). Het project dient ten slotte op de een of andere manier ook daadwerkelijk uitgevoerd te worden (verwerkelijking). Maakbaarheid is in die opvatting dus meer dan alleen een intellectueel project en de uitvoering ervan is ook meer dan een toevallig aanhangsel van wetenschap en politiek.

Wie op zoek is naar het maakbaarheidsdenken in een bepaalde periode, kan dat slechts reconstrueren door naar afzonderlijke projecten te kijken. Een voorbeeld is de naoorlogse streekverbetering, een door het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening opgezet voorlichtingsprogramma dat boerengezinnen in achtergebleven regio’s moest opstoten in de (wel)vaart der volkeren.⁶ Streekverbetering had geen betrekking op de landschappelijke omgeving, maar op de sociale en culturele omstandigheden waarin boeren leefden en werkten. Drie vormen van voorlichting – bedrijfstechnische, (ook wel landbouwtechnische genoemd) huishoudelijke en agrarisch-sociale – werden in de periode 1956-1970 in 132 gebieden geïntegreerd en geïntensiveerd uitgevoerd. Het was een vorm van ‘social-engineering’, dat wil zeggen beïnvloeding van sociaal gedrag en attitudes van mensen. De drie-eenheid was duidelijk aanwezig: een idee in de vorm van een moderniseringsthese van sociologen van de Wageningse Landbouwhogeschool, politieke ondersteuning waardoor het Ministerie van Landbouw het project kon legitimeren en faciliteren en uitvoering door voorlichters die waren verbonden aan de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD) of die werden gerekruteerd door de verzuilde boerenorganisaties.

6. Zie: E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen en Wageningen 2005) 1-3.

Het streekverbeteringsprogramma leent zich vanwege zijn afgebakende vorm uitstekend voor een casestudie die de vraag kan beantwoorden in hoeverre er binnen een 'maakbaarheidsproject' sprake is van een dynamische verhouding tussen wetenschappelijke moderniseringstheorie, politieke facilitering en daadwerkelijke uitvoering. Met andere woorden: *is er een hiërarchische verhouding waarbij de uitvoering gestuurd wordt door het maakbaarheids-idee of is er veeleer sprake van een wederzijdse beïnvloeding die naar een ander resultaat of synthese leidt dan van te voren was verwacht?* In het eerste geval kan men spreken van falen van de maakbaarheid of zelfs het einde van de maakbare samenleving, zoals sommigen in de politiek maar ook in de wetenschap stellen.⁷ In het tweede geval is het volstrekt zinloos te analyseren in termen van falen. Het gaat dan slechts om de effectiviteit van het maakbaarheidsidee en niet om zijn volledige verwerkelijking. In het navolgende worden eerst de afzonderlijk elementen van de drie-eenheid beschreven, zoals die in de streekverbetering naar voren kwamen. Vervolgens wordt aan de hand van de gehanteerde sociale veranderingsstrategieën bekeken hoe de uitvoerders de aangereikte moderniseringstheorie hanteerden en of zij door hun wijze van uitvoering tot een nieuwe synthese met het oorspronkelijke idee kwamen.

Het modern-dynamisch cultuurpatroon

Het streekverbeteringsprogramma startte officieel in 1956, maar kende in de zogenaamde voorbeeldorpen Rottevalle (Friesland) en Kerkhoven (Noord-Brabant) een voorloper. In beide dorpen was in 1953 een experimenteel programma van start gegaan, deels geënt op Franse voorbeelden.⁸ De RLVD zocht naar methoden om met behulp van voorlichting het traditionele boerenbedrijf te moderniseren. Rottevalle gold als een gemeenschap waar relatief moderne boeren woonden: individualistisch ingestelde typen die niet bang waren om moderne productietechnieken toe te passen en die met een open geest de ontwikkelingen in de wereld volgden. In die zin zou Rottevalle als expositiedorp de bezoekers moeten overtuigen van de voordelen van het moderne boerenbestaan. Kerkhoven daarentegen was een typisch traditioneel dorp: een katholieke gesloten gemeenschap waar het autoritair vaderlijk gezag domineerde, met verouderde productietechnieken en bevolkt door veel kleine boeren. Hier moesten niet de bezoekers, maar de inwoners zelf ertoe overgehaald worden

7. Zie bijvoorbeeld: J.P. Balkenende, 'De maakbaarheid voorbij', *ESB* (31-10-2003) 511-513.

8. G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling* (Hilversum 2000) 134.

de moderne wereld binnen te stappen.⁹ Voor de RLVD was de keus na een aantal jaren experimenteren overduidelijk. Niet de vrijblijvende expositiemethode van Rottevalle, maar de veel ingrijpender voorlichtingswijze van Kerkhoven moest uitgangspunt worden van het moderniseringsprogramma. Via voorlichting moest de attitude en het gedrag van traditionele boeren en hun gezinnen daadwerkelijk veranderd worden.

De RLVD baseerde zijn moderniseringsconcept op de ideeën van E.W. Hofstee. Hofstee ontwikkelde na zijn benoeming tot hoogleraar in Wageningen in 1946 de zogenaamde theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. In één zin behelsde deze dat de wereld zich in een overgangsfase bevond van traditioneel ambachtelijk naar modern industrieel en dat samenhangend daarmee het cultuurpatroon van mensen veranderde. Hofstee plaatste zich daarmee – naar eigen zeggen onbewust – in de traditie van andere sociologen, met name Ferdinand Tönnies (1855-1936). Deze veronderstelde enerzijds dat er een organische samenleving (*Gemeinschaft*) bestond, waarin familie- en dorpsrelaties het fundament van de samenleving waren en die berustte op een *Wesenwille*. Anderzijds bestond er ook een organisatorische samenleving (*Gesellschaft*), waarin de institutionele samenhang dominant was en de *Kürwille* de belangrijkste rol speelde.¹⁰ Als thematiek is Tönnies' dichotomie in de sociologie altijd belangrijk geweest; zeker sinds in 1912 een herdruk van het oorspronkelijk in 1887 gepubliceerde *Gemeinschaft und Gesellschaft* verscheen. Het boek beïnvloedde het werk van sociologen als M. Weber, R. Redfield, E. Durkheim, G. Gurvitch en ook de Nederlandse plattelandssocioloog C.D. Saal, die op hun beurt weer invloed hadden op de theorievormers van het modern-dynamische cultuurpatroon. Tussen de regels door kan men bij Tönnies proeven dat hij terug verlangde naar de verdwijnende traditionele wereld. Op dat punt verschilde Hofstee radicaal van zijn fameuze voorganger. Hofstee was een modernist die de overgang naar de moderne wereld noodzakelijk achtte. Hij en zijn medewerkers beschouwden zichzelf als sociaal-ingenieurs en zagen het als hun taak de boer naar de moderne wereld te geleiden.

Hofstee verwierf met zijn moderniseringstheorie vooral bekendheid toen hij deze toepaste op de demografische ontwikkelingen in Nederland, maar in oorsprong ontwikkelde hij de these als analyse-instrument voor het boerenbestaan. Hofstee ging ervan uit dat veel boeren en hun gezinnen gevangen zaten in een *cultural lag*, dat wil zeggen weliswaar in een moderne tijd leefden, maar tegelijkertijd een bestaan leidden volgens traditionele waarden

9. Centrale Archief Selectiedienst (CAS) Winschoten, Archief Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), Rijkslandbouwconsulentschap (RLC) Zuidoost-Friesland, C.H. Hoefnagels en J.L. Jessen, De voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle; een nieuwe methode van landbouwvoorlichting (z.p. 1953) 29.

10. F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Berlin 1912).

E.W. Hofstee (1909-1987), vanaf 1946 hoogleraar aan de Landbouwhogeschool Wageningen.

en normen. Het aanleren van een modern cultuurpatroon was in zijn ogen een noodzakelijke voorwaarde voor de economische modernisering van de boerenbedrijven. Hij beschouwde namelijk het cultuurpatroon en niet de markt als drijvende kracht achter de verandering.¹¹ De structuur van het agrarische leven in een gebied werd dus niet enkel bepaald door uiterlijk waarneembare economische factoren, maar ook door de in de groep bewust of onbewust levende idealen, voorstellingen en denkbeelden, die in hun oorsprong los stonden van overwegingen van economische aard. Hofstee stelde met deze these dat overeenkomsten in bedrijfsstijlen in bepaalde streken samenhangen met collectieve opvattingen en normen van boeren in diezelfde regio's.

Het politieke en economische probleem

Hofstee stelde het begrippenpaar traditionele en moderne boer centraal in zijn wetenschappelijke benadering. In politieke kringen zat men echter met een ander probleem dat werd aangeduid met 'het kleine-boerenvraagstuk'. Kleine boeren waren degenen die met hun vee en grond te weinig inkomen konden genereren om hun gezin te onderhouden. De oorzaken voor dat te lage inkomen konden sterk verschillen, bijvoorbeeld gebrek aan cultuurgrond, scheve eigendomsverhoudingen, te grote gezinnen, verouderde productiemethoden of langdurige lage marktprijzen. Halverwege de jaren vijftig van de twintigste eeuw vormde de groep van kleine boeren, in die tijd boerenbedrijven met minder dan vijf hectare grond, een substantieel onderdeel van de agrarische sector (zie tabel 1). Het inkomen van deze boeren stond voortdurend onder druk. Eigenlijk was dat al in de jaren twintig het geval geweest, toen na een relatief lange periode van economische vooruitgang de inkomsten begonnen te stagneren op de boerenbedrijven. Tijdens de crisis in de jaren dertig was de situatie zelfs zo ernstig dat de overheid genoodzaakt was via landbouwcrisiswetgeving de sector op de been te houden. Door middel van prijs- en productiemaatregelen werd voorkomen dat boeren zonder inkomen kwamen

11. E.W. Hofstee, *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden (inaugurale rede)* (Groningen en Wageningen 1946) 21.

te zitten. Aan het einde van de jaren dertig en gedurende de bezettingstijd herstelde de situatie zich voor hen weliswaar enigszins, maar duidelijk was dat het kleine-boerenvraagstuk een structureel probleem was geworden. Daarbij ging het niet alleen om de economische problemen van de kleine boeren. In 1954 merkte H.D. Louwes als Eerste Kamerlid over de crisisjaren op 'dat mede, als gevolg van het door de Regering te weinig reageren op de noden van de landbouw, bewegingen met een zeker revolutionair karakter als de boerenbonden later genoemd Nationale Landbouwmaatschappij, en de actie Bouwman een grote vlucht hebben genomen'.¹² Volgens Louwes had de te passieve houding van de overheid er dus in geresulteerd dat veel boeren in nationaalsocialistisch vaarwater terecht waren gekomen. Die mening zal niet iedereen onderschrijven, maar in dit artikel gaat het om de oplossing die Louwes verwoordde. Hij betoogde: 'We moeten dus het landbouwbeleid vooral zien als het inpassen in een systeem van sociale en economische zekerheid, dat ons volk bewust zoveel mogelijk in zijn wetgeving en in zijn gehele beleid tracht door te voeren'.¹³ Met andere woorden: de overheid wilde de boeren in de samenleving integreren. Het agrarisch-economisch leven moest een integraal onderdeel worden van de nationale economie. Voor boeren in de marge van de samenleving was geen plaats meer.

TABEL 1 *Procentuele verdeling van het aantal bedrijven met hoofdberoep landbouwer per bedrijfsgrootte-klasse in Nederland, 1910-1970*

	1-5 ha	5-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	> 50 ha	Aantal
1910	37	25	20	16	2	148.844
1921	37	27	20	14	2	163.075
1930	33	29	23	14	1	175.025
1938	35	26	24	14	1	191.513
1950	31	31	24	12	1	194.299
1959	21	33	31	14	1	171.538
1970	13	24	37	23	2	131.609

Bron: CBS, *Landbouwtellingen 1950-1970* ('s-Gravenhage 1950-971).

Aanvankelijk verhulde de wederopbouwpolitiek van de overheid na de bezettingstijd het kleine-boerenvraagstuk. In haar drang om de loonkosten zo gering mogelijk te houden, hield de regering door middel van een prijs- en productiepolitiek de prijzen van primaire goederen (waaronder landbouwproducten) laag. Door dit beleid waren de boeren gegarandeerd van een rendabele afzet, maar het stimuleerde hen niet te investeren in verlaging van de produc-

12. *Handelingen van de Staten-Generaal* (Handelingen SG), 1953/54, 1, 36e Vergadering 7 april 1954, 3309.

13. *Ibidem*.

tiekosten. Halverwege de jaren vijftig bleken velen onvoldoende in staat te concurreren op de internationale markt. Dat dwong de overheid tot een koerswijziging. Naast de prijs- en productiepolitiek werd een structuurbeleid geïnitieerd, dat de productieomstandigheden voor boeren moest verbeteren. Sicco Mansholt, toenmalig minister van Landbouw, was daar eigenlijk van meet af aan al voorstander van geweest, maar zijn voorstel om iets te doen aan het kleine-boerenvraagstuk was in 1947 niet in goede aarde gevallen bij de confessionele standsorganisaties die onder de kleine boeren veel aanhang hadden.¹⁴

Een van de belangrijkste instrumenten in het nieuwe beleid werd de 'ruilverkaveling-nieuwe-stijl'.¹⁵ Ruilverkavelingen vonden al in de eerste helft van de twintigste eeuw plaats, maar in 1954 aanvaardde het parlement een wet die de stemming rondom deze grondherindelingen vereenvoudigde. Bovendien verrichtte de overheid in het kader van ruilverkavelingen voortaan ook allerlei openbare werken, zoals dijken verhogen, sloten aanleggen, wegen verhard en nieuwe bruggen bouwen. Deze ruilverkavelingen-nieuwe-stijl vereiste een enorme investering. De ambtelijke top op het Ministerie van Landbouw vreesde dat deze geldinjectie in de landbouwkundig achtergebleven gebieden gelijk stond aan water naar de zee dragen. Zij wilde voor die gebieden dan ook een aanvullend beleid.

Het karakter van het politieke en economische probleem is daarmee geduid: een groep van vooral kleine boeren die als gevolg van gebrekkige modernisering de aansluiting bij de internationale markt dreigde te verliezen, wist zich in haar voortbestaan gesteund door de boerenorganisaties. Het vraagstuk van de kleine boeren kan namelijk niet los gezien worden van de verzuilde context van de Nederlandse samenleving. De Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (КНВТВ), de Nederlands Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTВ) en het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité (KNLC) rekruteerden voor een belangrijk deel hun aanhang onder deze kleine boeren. Vooral de confessionele organisaties en hun verzuilde politieke moederpartijen hadden er weinig belang bij dat deze kleine boeren zouden worden weggesaneerd. In plaats daarvan kozen zij voor een strategie die er op was gericht de kleine boer en zijn gezin een voortbestaan in de agrarische sector te garanderen.

Facilitering

In 1953 ontstond er een symbiose tussen wetenschap en politiek: de begrippen traditionele boer en kleine boer vielen op dat moment min of meer samen.

14. J. van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006) 160-169.

15. S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Wageningen en Groningen 2004) 51-56.

Hofstee, die inmiddels in het kader van de Marshallhulp een aantal landbouwscholen had bezocht in de Verenigde Staten en daardoor op voorlichtingsgebied ook merkbaar was beïnvloed, hield in dat jaar een rede voor de rijkslandbouwconsulenten, de regionale hoofden van de RLVD. In een achttal punten illustreerde hij op een zeer praktische manier zijn moderniseringsthese.¹⁶ Ook de keus van de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven (modern versus traditioneel) in datzelfde jaar verried de invloed van de Wageningse sociologen op het beleid. Begin jaren vijftig ontwikkelden zij een onderzoeksprogramma, waarmee ze op zoek gingen naar de fundamentele grondslagen van het modern cultuurpatroon. De Wageningse School, zoals de groep spoedig werd genoemd, verrichtte een hele reeks studies die enerzijds het bestaan van een traditioneel en een modern cultuurpatroon in de boerenwereld diende te bewijzen, anderzijds de daarop gebaseerde theorie moest verfijnen.¹⁷

Aanleiding tot de invoering van het streekverbeteringsprogramma was een in 1955 verschenen rapport over de productiekosten van melk. Dit rapport werd jaarlijks opgesteld om de garantieprijzen voor boeren te kunnen berekenen. Hieruit bleek dat vooral op de gemengde bedrijven op de zandgronden de productiekosten veel hoger lagen dan op de weidegronden waar de bedrijven moderner waren. Het Ministerie van Landbouw besloot om negentien streekverbeteringsgebieden aan te wijzen. Die moesten in 1956 voor een periode van vijf tot zeven jaar met het voorlichtingsprogramma bezig gaan. In de jaren daarna volgden er nog 113. Minstens een derde van de agrarische bevolking kwam in de periode 1956-1970 in aanraking met de streekverbetering. De meeste gebieden waren te vinden op de zandgronden in het oosten en zuiden van het land en langs de grote rivieren waar de komgronden werden ontgonnen. De grootste streekverbetering was die van 'Alblasserwaard en Vijfheerenland' (30.000 hectare) en de kleinste het tuinbouwgebied 'Maarsseveense Plassen' (93 hectare).

De facilitering van de uitvoering kende twee zijden. Enerzijds was het een tamelijk technische kwestie, dat wil zeggen het beschikbaar stellen van geld om de uitvoering ter hand te nemen. Anderzijds was het ook een politiek inhoudelijke zaak, namelijk onder welke voorwaarden mocht het worden uitgevoerd. Verantwoordelijk voor de facilitering waren in eerste instantie parlement en regering, maar die verantwoordelijkheid werd gedelegeerd aan het Ministerie van Landbouw. Al in de jaren vijftig was dit ministerie uitgegroeid

16. E.W. Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting* (Wageningen 1953).

17. Zie bijvoorbeeld: A.J. Wichers, *De beoefening van bloemisterij en groenteteelt te Beesd* (Wageningen 1956); A.W. van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting* (Wageningen 1963); B. Benvenuti *Farming in cultural change* (Assen 1961); R. Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon* (Assen 1963); C.W. Visser, 'Voorlichting over het huishoudelijk beheer op het gezinsbedrijf', *Landbouwkundig Tijdschrift* 76 (1964) 1011-1022; C.D. Saal, *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958).

tot wat later vaak werd aangeduid als het Groene Front, een samenbundeling van allerlei belangenorganisaties van de landbouwsector. Belangrijkste element daarin waren de centrale landbouworganisaties.¹⁸ Hun vertegenwoordigers liepen het ministerie in en uit, zaten in vrijwel alle overlegorganen en bepaalden via een corporatistisch georiënteerd bestuursmodel het beleid van de Nederlandse landbouw. Het verschil tussen een ambtenaar op het ministerie en een beleidsmedewerker van de boerenorganisaties was in die jaren niet altijd voor iedereen duidelijk. Facilitering van de uitvoering was dus niet alleen een zaak van het ministerie, maar ook van de verzuilde landbouworganisaties. De verzuiling droeg ertoe bij dat er een zekere amendering plaatsvond van de Wageningse moderniseringsthese. De confessionele boerenbonden eisten namelijk de uitvoering van twee van de drie voorlichtingsvormen – de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting – voor zich op. Deze voorlichting drong in hun ogen diep door in de persoonlijke levenssfeer van het gezin en was dus geen taak voor de overheid. Daarmee kregen zij de mogelijkheden om het Wageningse concept te voorzien van eigen accenten.

Degenen die faciliteerden hadden uiteenlopende belangen. Het ministerie sloot daarbij nog het meest aan bij Hofstee's denkwijze. Voor de confessionelen speelde echter de binding met de achterban een belangrijke rol. Via de streekverbetering konden zij de kleine boeren van dienst zijn.

De uitvoering

Wat de streekverbetering zo bijzonder maakte was het 'social engineer'-achtige karakter. Het ging niet alleen om bedrijfstechnische voorlichting, maar ook om het sociale gedrag en de attitude van de in de optiek van het ministerie achterlijke boerengezinnen. Die gezinnen moesten worden aangepast aan moderne waarden en normen. Maakbaarheid was in dit geval dus niet zozeer een technische kwestie, als wel een sociale zaak. De veronderstelde achterlijkheid werd niet openlijk beleden, omdat de betrokkenen vreesden voor een stigmatisering van de landbouwers en hun familie. Dat was ook de reden waarom het voorlichtingsproject niet door het in 1952 opgerichte Ministerie van Maatschappelijk Werk werd uitgevoerd. Dit ministerie werd in zijn aanvangsjaren geassocieerd met de bestrijding van onmaatschappelijkheid, dat wil zeggen de als asociaal beschouwde gezinnen in de steden.¹⁹ De ambtenaren op het Ministerie van Landbouw wilden absoluut voorkomen dat de

18. S.L. Louwes, 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de naoorlogse periode' in: G.A. Kooy, J.H. de Ru en H.J. Scheffer, *Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980) 223-249.

19. I. de Haan en J.W. Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, wvc, vws), 1952-2002* (Zutphen 2002).

boeren als onmaatschappelijken werden geoormerkt. Asociaal waren de boeren en hun gezinnen geenszins, hooguit onvoldoende meegegroeid met de veranderende samenleving.

De streekverbetering voorzag een intensivering en integratie van de verschillende vormen van voorlichting. Daarbij bouwde men zowel voort op de bestaande bedrijfstechnische en huishoudelijke voorlichtingsvormen als op een nieuw te ontwikkelen agrarisch-sociale voorlichtingsmethodiek. Die continuïteit is hier echter van minder belang, omdat de bestaande voorlichtingspraktijk doordrenkt werd met de nieuwe moderniseringstheorie die richtinggevend zou moeten zijn. Niet de continuïteit maar de modernisering was bepalend. Daarbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat de nieuwe lichting hoger opgeleide voorlichters en ambtenaren vrijwel zonder uitzondering in Wageningen had gestudeerd en daardoor in aanraking was gekomen met de ideeën van Hofstee.

Aanwijzing van een streekverbeteringsgebied gebeurde in de regel door de minister op voordracht van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, een adviescollege waarin de boeren- en landarbeiderorganisaties een belangrijke stem hadden. In werkelijkheid was het een spel tussen de regionale landbouwconsulenten die zo hun deel van het voorlichtingsbudget binnenhaalden. Het daadwerkelijke programma werd in de verschillende gebieden op de lokale omstandigheden afgestemd, maar in grote lijnen leken ze wel op elkaar.²⁰ Ook de organisatie was globaal genomen overal hetzelfde. Het Ministerie van Landbouw stelde een streekverbeteringscommissie samen waarin vertegenwoordigers van de boerenbevolking plaats namen, dat wil zeggen leden van de belangrijke boerenorganisaties uit de streek. Het ministerie sloot daarmee enigszins aan bij uit Amerika overgewaaid ideeën over *community-organisation*, waarin de zelfwerkzaamheid van de bevolking

Spreadingskaart met streekverbeteringen, 1956-1970 De grootte van de cirkel geeft een indicatie van het verschil in omvang van de streekverbeteringen. De omvang wordt uitgedrukt in hectares en aantal boerderijen. De streekverbetering, Noordwest-Veluwe, omvatte bijvoorbeeld ruim 23.000 hectare en 3400 boerderijen. E.H. Karel, De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970 (Groningen en Wageningen 2005), 6 en 346-349.

20. CAS Winschoten, Archief Ministerie van LNV, archief Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (1953-1968) en archief Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling (1969-1970).

hoog stond aangeschreven.²¹ Bovendien paste het in de Wageningse conceptie van *local leadership*, waarbij relatief vooruitstrevende boeren die het vertrouwen van de bevolking genoten, werden ingezet als intermediair. De regionale rijkslandbouwconsulent functioneerde als ambtelijk secretaris van de streekverbeteringscommissie. Meestal werd de commissie aangevuld met lokale notabelen die als adviseur optraden. De uitvoering gebeurde op grond van een aan de lokale omstandigheden aangepast streekverbeteringsplan.

De doelstellingen van het streekverbeteringsprogramma zijn op landelijk niveau nooit officieel vastgelegd, maar ze laten zich achteraf wel reconstrueren. Als belangrijkste doel gold dat de kleine boeren een inkomen moesten kunnen genereren dat ten minste gelijk was aan dat van een fabrieksarbeider, hoewel de ambtenaren op het Ministerie van Landbouw dit eigenlijk te laag vonden voor een ondernemer. Op dit punt moet men ook de verborgen doelstelling zoeken, namelijk de wens om boeren om te vormen tot moderne agrarische ondernemers voor wie niet langer enkel het lange termijn doel van de voortzetting van het bedrijf door de oudste zoon centraal stond, maar voor wie winstmaximalisatie op kortere termijn de bedrijfsvoering moest gaan bepalen. Wie de tussen- en eindverslagen van de verschillende streekverbeteringen bestudeert, kan daaruit een reeks strategieën destilleren die de boer naar een moderne bedrijfsvoering moest leiden. De meeste waren landbouwtechnisch van karakter: bedrijfsuitbreiding, intensivering van de productie, omschakelen naar tuinbouw, mechanisatie en specialisatie.

Wat opvalt, is dat de ontwikkeling naar moderniteit via deze landbouwstrategieën neveneffecten tot gevolg hadden die de plannenmakers niet hadden voorzien. De modernisering van de bedrijfsstijlen zorgde ervoor dat veel boeren zich (noodzakelijkerwijs) bovenlokaal gingen oriënteren. Niet de directe omgeving of de dorpsgemeenschap was nog langer richtinggevend bij de strategische keuzes, maar de ontwikkelingen op nationaal niveau waarvan de boer via de moderne media kennisnam. De varkensboer in Groningen kent het reilen en zeilen van zijn collega's in Brabant vaak veel beter dan dat van zijn akkerbouwende buur. Bruno Benvenuti, die in 1961 promoveerde bij Hofstee en die toen nog geloofde in het concept van de moderne boer, constateerde in de jaren zeventig dat die moderne boer in zijn bedrijfstechnische strategieën volledig werd gestuurd door de hem omringende instituties en instellingen.²² Het maakte niet meer uit of je in Italië of in de Achterhoek een melkbedrijf had, het was de melkcoöperatie die bepaalde welke melktank bij de boerderij geplaatst moest worden, de bank die dicteerde hoe het financiële management eruit moest zien en de overheid die de quota verdeelde. In navolging van hem sprak de opvolger op Hofstee's leerstoel, Jan Douwe van

21. J. Boer, 'Het begrip "Community Organization" in het Amerikaanse Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* afl. 4 (1958) 49-55.

22. B. Benvenuti, *Geschriften over landbouw, structuur en technologie* (Wageningen 1991).

der Ploeg zelfs van een virtuele boer die geleid werd door expertsystemen van de overheid.²³ Gechargeerd gezegd: van de op de dorpsgemeenschap georiënteerde boer was na 1970 niet veel meer terug te vinden en in plaats daarvan verscheen er een tamelijk machteloze boer aan het firmament die weinig gemeen had met de boer uit Hofstee's moderniseringsconcept.

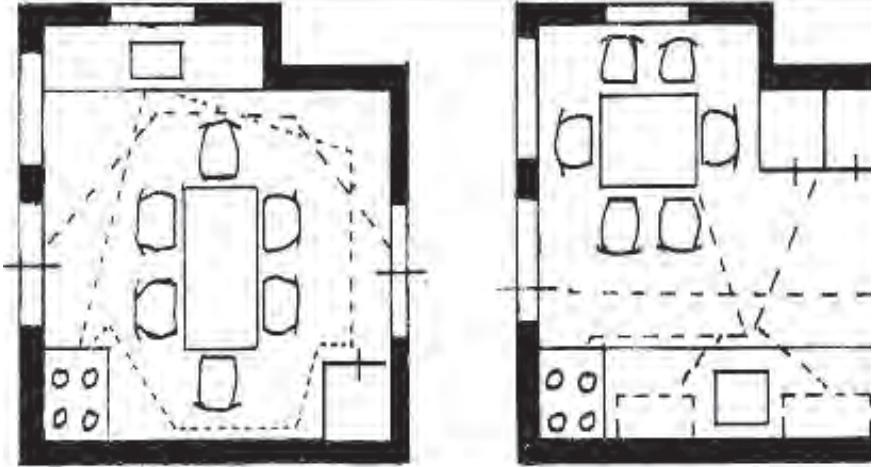
Sociale strategieën

Het was vooral de inzet van sociale strategieën, naast de landbouwtechnische, die het streekverbeteringsprogramma tot een maakbaarheidsproject maakten. Op grond van een Wageningse blauwdruk zou de dorpsgemeenschap moeten veranderen in een moderne, individualistische (in de betekenis van niet volgzzaam) georiënteerde samenleving. In dat verband is de schets die Hofstee begin jaren zestig gaf van de in zijn ogen moderne boer illustratief. Hij vond dat de moderne boer onder dezelfde omstandigheden aanzienlijk meer produceerde dan de traditionalistische boer. Voor die moderne boer was het boer-zijn niet iets vanzelfsprekends. Zijn zoon hoefde hem niet per se op te volgen. Hij had dan ook een veel bredere belangstelling dan de traditionele boer. Hij wist wat er in de 'grote' wereld omging, nam er actief deel aan en bepaalde zijn standpunt ten aanzien van de problemen die daar spelen. Hij was geïnteresseerd in de politiek, vervulde bestuursfuncties in het verenigingsleven, was geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgde de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties wist hij veel meer 'vrije' tijd te scheppen dan zijn traditionele collegae. 'Hij zal steeds openstaan voor verandering', zo completeerde Hofstee zijn beeld.²⁴

In het verlengde hiervan ontwikkelden de Wageningers, met name ook de groep rondom de hoogleraar landbouwhuishoudkunde Clara Willinge Prins-Visser, opvattingen over de rol van de vrouw in het boerenbedrijf. Dit werd aangeduid met de uit de Verenigde Staten overgewaaid term *Home Economics*. Over het algemeen was men van mening dat een gehuwde boer beter presteerde wanneer een vrouw 'achter hem stond'. Dat bleek ook bij de selectie van kolonisten voor de voormalige Zuiderzeepolders, waar gehuwden meer kans op toelating maakten. Voor de boerin/huisvrouw/moeder gold dat zij in de eerste plaats het huishouden efficiënt diende te organiseren. Daarom was er veel aandacht voor het leren omgaan met allerlei moderne huishoudelijke apparatuur (wasmachine, diepvriezer, stofzuiger en dergelijke), maar ook besteedden de huishoudconsulentes veel tijd aan de modernisering van de inrichting van het woonhuis (douche, slaapkamers in plaats van bedsteden,

23. Jan Douwe van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).

24. E.W. Hofstee, 'Veranderend Platteland', *Landbouwkundig Tijdschrift* 4 (1962) 671-690, aldaar 679.

Efficiënte inrichting van een keuken door reductie van looplijnen. Model van de huishoudelijke voorlichting. Uit: Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle. Ontwikkelingen in de periode 1962-1968 (Hengelo O. 1968) 29.

toilet met doorspoeling). Voor de boerinnen werden allerlei cursussen georganiseerd waarin zij in aanraking werden gebracht met nieuwe ideeën, maar tegelijkertijd stonden ook allerlei traditionele cursussen op het programma zoals naaicursussen en bloemschikcursussen. In veel streekverbeteringen was er extra aandacht voor de hygiënische vraagstukken.

Ook de inrichting van de woning werd door huishoudconsulentes onder de loep genomen. Zo gaf men in de streekverbetering 'Den Ham-Daarle' adviezen over een efficiënter inrichting van de keuken door beperking van het aantal 'looplijnen'.

In veel opzichten droeg de daadwerkelijke voorlichting soms een paternalistisch karakter. Maar het idee stelde op een gedachte van gelijkwaardigheid: waarom wel aandacht voor een efficiënte bedrijfsvoering van de boer en geen aandacht voor het werk van de huisvrouw/boerin? De voorlichters merkten zelfs dat een efficiënte huishouding een uitstralingseffect had op de boerderij: een netjes opgeruimde voorraadkast in de keuken gaf vaak aanleiding om ook de gereedschapsschuur opnieuw in te richten.

De rationalisatie van het huishouden had onder andere tijdsbesparing tot doel. De boerin kon deze vrijkomende tijd besteden aan activiteiten buitenshuis, want net als voor de boer gold dat een maatschappelijk actieve vrouw beter in een modern cultuurpatroon paste. Maar de voorlichters zagen ook economische voordelen in de vrijkomende tijd. Voor de boerinnen op de kleinere bedrijven betekende dit dat zij meer werk op de boerderij konden verrichten, zodat er geen vreemde arbeidskrachten hoefden te worden ingehuurd. Wie dit aspect achteraf evalueert, moet echter concluderen dat het niet werkte. De mate van participatie van vrouwen bleef bepaald door

de gegroeide culturele omstandigheden: op de akkerbouwbedrijven werkten vrouwen vrijwel niet mee, op de kleine gemengde bedrijven hoofdzakelijk op het erf en in de tuinbouw vooral tijdens de oogst. In de streng gereformeerde dorpen op de Veluwe was de regel dat vrouwen achter op het erf werkten. Zij verzorgden daar onder andere de kleine dieren. De modernisering van de boerderijen bracht soms met zich mee dat traditioneel vrouwenwerk weer mannenwerk werd. Voorlichtsters op West-Ameland constateerden dat boerinnen niet meer wisten hoe ze moesten melken. De vrouwen besteedden hun tijd aan nevenwerkzaamheden, zoals een café, een winkel of het verhuuren van kamers. Dat waren activiteiten die meegroeiden met het opkomende toerisme op dit eiland. De toeristen zouden overigens de 'burgerlijke levensstijl' van de Amelandse boerinnen mede bepaald hebben.²⁵

Deze 'hang' naar een burgerlijke levensstijl kan ook in een breder perspectief geplaatst worden, namelijk dat van de naoorlogse overheidspropaganda voor het modern westers gezin. In veel streken bleef de werkzaamheid van boerinnen op de bedrijven substantieel, maar in sommige nam die opvallend af. In Limburg daalde bijvoorbeeld in de periode 1947-1960 de participatie met zo'n twintig procent.²⁶ De katholieke kerk en ook de andere geloofsrichtingen zagen de rol van de vrouw vooral binnenshuis. Haar verzorgende taak als huisvrouw en moeder stond voorop. Dit convergeerde met de moderne opvattingen van het gezin, waarin vader en moeder, twee tot drie kinderen, een huis, tuin, radio (later televisie) het ideaal vormden. G.A. Kooy, medewerker gezinssociologie bij de afdeling van Hofstee, publiceerde in 1959 zijn studie over het familieleven op het Oost-Nederlandse platteland. Daarin toonde hij aan dat het drie generatiehuishouden een nog veel voorkomend verschijnsel was in de Achterhoek.²⁷ Kooy ondersteunde in zijn conclusies de mening van de modernere richting in confessionele kringen die deze situatie niet langer acceptabel vonden: niet de grootmoeder, maar de moeder moest verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van de kinderen. Modernisten en confessionelen verschilden echter op twee essentiële punten in hun opvatting over het gezin. In de eerste plaats wilden de confessionelen niets weten van geboortebepaling.²⁸ In de tweede plaats vonden zij dat de overheid zich niet mocht bemoeien met het gezinsleven. Dit verklaart waarom de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting door de verzuilde boerenorganisaties zelf werd georganiseerd en niet door de RLVD.

25. NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten platteland/ir. E. Tonkens'.

26. J.C.G.M. Jansen en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Leeuwarden en Mechelen 1992) 396.

27. G.A. Kooy, *De oude samenleving op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek* (Assen 1959).

28. Erwin H. Karel, 'Streekverbetering in Nederland en in Limburg 1956-1970', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 51(2006) 55-80.

Het moderne westers gezin verbeeld in een handboek voor landbouwvoorlichters. De crucifix aan de wand suggereert dat het moderne gezin ook een zaak voor confessionelen was. Uit: J.M. Schijen (e.a.), Agrarische Voorlichting ('s-Gravenhage 1961) 213.

Het propageren van de verzorgende taak van de boerin door de voorlichters had overigens ook een zeer praktische reden. Daar waar ruilverkavelingen plaatsvonden, zoals in de Drentse streekverbetering 'Borger', werden nieuwe boerderijen op het land van de boer gebouwd. Het boerengezin moest dan verhuizen van het dorp naar een wat afgelegen streekje. Dit betekende dat het sociale leven drastisch veranderde en de sociale contacten verminderden. De moeder diende dan voor een 'gezellig' thuis te zorgen: na school de kinderen opvangen en activiteiten voor hen organiseren. De verplaatsing van het huiselijke leven van de keuken naar de woonkamer was trouwens ook een goed voorbeeld van de toenemende benadrukking van het gezellige familieleven.

De huishoudelijke voorlichting was een voortzetting van het werk van de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. Naast de bestaande voorlichtingsmethodiek werden nieuwe elementen toegevoegd, waarvan de Wageningse moderniseringsgedachte de belangrijkste was. De maakbaarheidsgedachte werd hier dus als het ware in een bestaande praktijk ingeplant. De agrarisch-sociale voorlichting was echter geheel nieuw en begon in 1956 zonder enig praktisch voorbeeld. Daarom laat zich hier de dynamiek van de uitvoering goed illustreren. Pas in 1957 werden door een werkgroep van de Commissie Welzijn ten Plattelande, waarin onder andere Hofstee en Willinge

Prins-Visser zitting hadden, de doelen geformuleerd.²⁹ Via de agrarisch-sociale voorlichting moest een bewuste beïnvloeding van de mentale instelling, zoals die zich uitte in gedragspatronen, bereikt worden. In wezen werd het beschouwd als een verbijzondering van het maatschappelijk opbouwwerk voor de agrarische samenleving. Praktisch gezien kwam de agrarisch-sociale voorlichting pas goed van de grond, nadat er op verschillende plekken door de standsorganisaties agrarisch-sociale voorlichters waren aangesteld die de voorlichting coördineerden.

Een van de belangrijkste onderdelen van de agrarisch-sociale voorlichting was de beroepsvoorlichting aan jongeren. Het Ministerie van Landbouw was zich bewust van de noodzaak om jongeren te stimuleren de agrarische sector te verlaten. In eerste instantie betrof het vooral de broers en zussen van de beoogde bedrijfsopvolgers. Vaak bleven zij na hun schoolopleiding te lang hangen in en om de boerderij, terwijl hun arbeidskracht op andere plaatsen goed gebruikt kon worden. De zogenaamde generatiedruk (aantal opvolgers per boerenbedrijf) bleek echter vooral op de middelgrote en grote bedrijven (10-25 hectare) te hoog. Op de kleinere bedrijven was het probleem minder, omdat veel jongeren eieren voor hun geld kozen. Zij verlieten hun weinig perspectiefvolle bestaan in de agrarische sector. Op goed draaiende bedrijven hadden echter vaak meerdere zoons ambities hun boerenbestaan te continueren.

Samenhang en desintegratie

De uitvoering van de voorlichting kende een eigen dynamiek los van de wetenschappelijke en politieke praktijk. Het best kwam dit tot uiting in het samengaan van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in de zogenaamde economisch-sociale voorlichting. Dat fusieproces startte begin jaren zestig. De economisch-sociale voorlichting, georganiseerd door de boerenorganisaties, was ontstaan op grond van het inzicht dat er behoefte was aan individuele op maat gesneden voorlichting aan boerengezinnen. Vooral op het gebied van financiële zaken wilden de voorlichters een goed inzicht hebben in de bedrijven om de kansrijke en kansarme van elkaar te kunnen scheiden. De modernisering van het boerenbedrijf ging namelijk gepaard met een forse toename van de investeringen. Weinig boeren konden de kapitaalsintensivering uit eigen vermogen betalen, zodat men dus afhankelijk werd van familieleden en vooral van de bank. In veel achtergebleven streken was het allerminst vanzelfsprekend dat boerengezinnen leenden van banken. Lenen werd beschouwd als een vorm van consumptief krediet: wie leende,

29. *Agrarisch-sociale voorlichting*. 1. *Aspecten rondom de agrarisch-sociale voorlichting*; 2. *Een nadere concretisering van de agrarisch-sociale voorlichting* ('s-Gravenhage: Commissie Welzijn ten Plattelände, 1957) 1-18.

boerde slecht. Vandaar dat Hofstee er in 1953 in zijn rede voor de rijkslandbouwconsulenten al op hamerde dat in dit opzicht een mentaliteitsverandering noodzakelijk was. De rol van de banken nam zienderogen toe. Hun aandeel in de langlopende leningen op boerenbedrijven was in 1958 nog slechts 32 procent, maar in 1969 al meer dan de helft. Vooral op de bedrijven waar traditioneel weinig geleend werd, namelijk de gemengde bedrijven, kregen de banken een voet tussen de deur.³⁰ Daardoor steeg echter ook de behoefte aan een transparant financieel management op het boerenbedrijf en daar ontbrak het zeker in de traditioneel geleide bedrijven nog al aan: de scheiding tussen zakelijk financiële middelen en huishoudgeld was vaag, meewerkende kinderen kregen in veel gevallen nauwelijks loon of zakkgeld, erfrechtkwesaties waren niet geregeld en een goede boekhouding ontbrak.

Achteraf bezien is de beïnvloeding van het financiële management misschien wel de belangrijkste modernisering in de streekverbeteringen geweest. Maar het was ook de minst geplande, want huishoudconsulenten en andere voorlichters kregen over dit vraagstuk pas in een laat stadium nascholingscursussen aangeboden. Het begon met de scheiding van de geldstromen. Bij de huishoudelijke voorlichting werd de boerin geleerd om bedrijfsgeld en huishoudgeld te splitsen, en voor het huishoudgeld een aparte boekhouding (kasboek) bij te houden. Daarna werden steeds vaker ook andere problemen via de agrarisch-sociale voorlichting besproken. Een bekend thema was de beloning van kinderen. Hoeveel zakkgeld moesten schoolgaande kinderen krijgen? Hoeveel loon de werkende kinderen? Moest het loon apart gezet worden op een rekening voor later? Moesten kinderen die elders werkten hun hele loon afdragen? Wanneer meewerkende kinderen geen geld kregen of hun verdiende inkomen moesten inleveren, was het daadwerkelijke rendement van een boerenbedrijf nauwelijks te schatten. De inkomsten van kinderen werden gebruikt om feitelijke verliezen te dekken. Vandaar dat voorlichters erop aandrongen om wel reële lonen aan de kinderen te geven. Het was een thema dat ook van belang was in 'burgerlijke gezinnen', zoals bijvoorbeeld bij middenstanders. Ook deze groep maakte na de Tweede Wereldoorlog een modernisering door, waarbij steeds meer gezinsleden het advies kregen om niet in de voetsporen van hun ouders te treden.³¹ Bij de boeregezinnen reikte het probleem echter verder, omdat ook allerlei erfrechtkwesaties meespeelden. Door mechanisatie en rationalisatie vertegenwoordigde het boerenbedrijf een groeiende hoeveelheid kapitaal. De beoogde opvolger moest bij verdeling van de erfenis zijn (of haar) broers en zussen compenseren om te voorkomen dat het bedrijf uiteen zou vallen. Voorlichters adviseerden daarom alternatieve

30. *De financiële positie van landbouwbedrijven in Nederland (11)* 8-10.

31. J.H. Pompe, *De kleine middenstand in Nederland. Een vergelijkende studie tussen de oude en de nieuwe middenstand* (z.p. z.j. [1980]) 232. Zie ook A. de Regt, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden* (Amsterdam 1993).

financiële constructies. Zo konden de andere gezinsleden een studie volgen wanneer zij bij voorbaat afzagen van een substantieel deel van hun aandeel in de boerderij.

Na het samengaan van de huishoudelijke en agrarische-sociale voorlichting bewoog de economisch-sociale voorlichting feitelijk in een richting die buiten het bestek viel van het streekverbeteringsprogramma. Dat laatste programma was sterk gericht op de dorpsgemeenschap. Cursussen, wedstrijden, voorbeeldprojecten en andere voorlichtingsactiviteiten werden opgezet om het hele dorp de moderne wereld binnen te leiden. Voorlichters schuwden daarbij niet om sociale dwang te instrumentalisieren. De economisch-sociale voorlichting ging echter individualiserend te werk. Voorlichters kwamen aan huis en spraken met het gezin over de meest geschikte manieren van bedrijfsopvolging, over lenen bij banken enzovoort. Zij waren daardoor in staat vooral aan bedrijven met toekomstperspectief aandacht te besteden. Feitelijk was dit echter een heel andere vorm van maakbaarheid dan oorspronkelijk beoogd.

De vraagstelling, was er sprake van een wederzijdse beïnvloeding binnen de drie-eenheid moderniseringstheorie-facilitering-uitvoering is daarmee gedeeltelijk beantwoord. Op grond van de moderniseringstheorie ontwikkelden de voorlichters tijdens de uitvoering een eigen nieuwe praktijk. De vraag is vervolgens natuurlijk hoe dat mogelijk was en of dit naar een nieuwe synthese leidde. De eerste oorzaak is dat de Wageningers halverwege de jaren zestig vastliepen in hun moderniseringstheorie. A.T. Constandse en A. Nooij waren de belangrijkste critici binnen de Wageningse School. Constandse, die een studie maakte over de zeer modern geachte boeren in de IJsselmeerpolders, constateerde onder meer dat ondanks de moderne leef- en werkwijze van deze boeren er onder hen nog steeds opvattingen heersten die door de Wageningers als traditioneel werden bestempeld. Het boer-zijn nam nog steeds een belangrijke plaats in, soms belangrijker dan het ondernemerschap.³² Nooij beschouwde de moderniseringstheorie als een ideologische rechtvaardiging voor politiek ingrijpen oftewel als een modern burgerlijk beschavings-offensief vanuit de steden richting platteland.³³ Het ging volgens hem dus helemaal niet om het welzijn van de boeren.

De moderniseringstheorie bleek ook veel te statisch. De Wageningers hadden een uitstekend beeld van de moderne boer, hun beeld van de traditionele boer was echter veel minder eenduidig. Hoewel deze traditionele boer als reëel existierend wezen alom te vinden was, bleek die in de theorie van Wageningse sociologen slechts dat te zijn wat de moderne boer *niet* was: een

32. A.K. Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen 1964).

33. A.T.J. Nooij, 'Besprekingsartikel: Cultuurpatroon als object van onderzoek', *Sociologische Gids* 10 (1963) 212-219.

tegenpool van de blauwdruk van de moderne boer. Gaandeweg was dat besef ook wel doorgedrongen bij de sociologen, vandaar dat zij begin jaren zestig het begrip modern cultuurpatroon hadden uitgebreid tot modern *dynamisch* cultuurpatroon, waardoor de al te statisch historische opvatting was vervangen door een meer reële blik op het verleden. Boeren waren niet langer of modern of traditioneel, maar bewogen zich al naar gelang plaats en tijd op een schaal daartussen.

Van grote invloed op de vastlopende theorievorming was ook de paradigmawissel binnen de Nederlandse sociologie. Hofstee was groot geworden met de sociografie van R. Steinmetz, de typische Nederlandse vooroorlogse variant van sociologie waarin een sterk nadruk lag op groepen, regionale benaderingen en beschrijvende studies. Halverwege de jaren vijftig kwam die benadering onder jonge sociologen ter discussie te staan. Zij zochten aansluiting bij de Amerikaanse sociologie waarin sociale categorieën bestudeerd werden, waarin de statistiek een belangrijke rol speelde en die beduidend meer aandacht had voor de sociaalpsychologische aspecten dan voor culturele groepsprocessen. Hofstee keerde zich, na een aanvankelijk bewondering voor wat hij noemde de nieuwe sociologie, af van deze Amerikaanse benadering. Zijn promovendi en medewerkers werden echter wel sterk beïnvloed door de Amerikaanse sociologie. Daardoor ontstond er een discrepantie in de theorie: het beoogde de dorpscultuur centraal te stellen en te veranderen, maar werd steeds meer onderzocht op grond van sociaalpsychologische studies over sociale categorieën. De groepsbenadering werd geïndividualiseerd. Feitelijk een vergelijkbaar proces zoals zich dat in de uitvoeringspraktijk ontwikkelde. In de uitvoering was een aanpassing aan de omstandigheden mogelijk, maar in de theorie lag dat minder eenvoudig. Beide groeiden dan ook uit elkaar.

De meeste agrarisch-sociale voorlichters waren opgeleid door de Wageningse sociologen. De voorlichters waren dus goed op de hoogte van de Wageningse moderniseringsthese. Maar in tegenstelling tot de Wageningse sociologen, die bezig waren de moderne boer te modelleren, kwamen de praktijkmensen telkens in aanraking met de traditionele boer. Er bestond van meet af aan een knik tussen theorie en uitvoering. De voorlichters konden hooguit met versimpelde modellen werken. De abstracte theorie over modernisering werd daarom vertaald in concrete materiële zaken. Bovendien ervoeren de voorlichters dat grote groepen boeren onbereikbaar waren. Vooral de kleine boeren hadden uiteindelijk een zeer laag verwachtingspatroon van het streekverbeteringsprogramma. Een rijkslandbouwconsulent legde begin jaren zestig in een zaal te Elim en Hollandscheveld aan een groot aantal kleine boeren omstandig uit wat de voordelen van ruilverkaveling en streekverbetering waren. Na zijn verklaring bleef de zaal hem stiltzwijgend aanstaren, waarop de consulent wanhopig uitriep: 'Maar wat willen jullie dan?' Een boer stond op en antwoordde: 'Wie wollen niks. Ie wollen wat' (Wij willen niets. Jullie

willen iets).³⁴ Modernisering betekende hoe dan ook investeren met eigen middelen en aan dat laatste ontbrak het veel kleine boeren domweg. Linksom of rechtsom was het einde van hun boerenbestaan dan ook in zicht. De uitvoerders neigden ernaar deze groep van kansarme boeren niet meer actief te benaderen. In plaats daarvan individualiseerden zij hun voorlichting aan bedrijven met toekomst.

De politiek en de wetenschap groeiden in het begin van de jaren zestig uit elkaar. De symbiose die in 1953 was begonnen en waarin traditionele en kleine boeren min of meer identiek waren geworden, viel uiteen. Dit kwam omdat de boerenorganisaties en de politiek zich er bewust van werden dat het koste wat het kost in stand houden van de kleine bedrijven een zinloze weg was. Achteraf bezien vond er in het begin van de jaren zestig een omslag plaats in het beleid. Vooral de zuidelijke boerenvoormannen hadden de kleine boeren en hun gezinnen altijd gesteund. Zij verdedigden jarenlang dat niet de omvang van een bedrijf, maar de vakbekwaamheid van de boer bepaalde of een onderneming levensvatbaar was of niet. Deze houding was echter niet langer vol te houden. In 1963 constateerden de voormannen dat het traditioneel gemengde bedrijf uit de tijd was.³⁵ De keus was óf zich specialiseren óf stoppen. Deze verschuiving in opvatting maakte de acceptatie van een 'Ontwikkelings- en Saneringsfonds' (o&s-fonds) in 1962 mogelijk. Dit fonds moest jonge boeren helpen een eigen bedrijf op te bouwen, maar bevatte tevens de mogelijkheid voor oudere boeren om zich door de overheid in ruil voor een klein pensioen te laten uitkopen. Al snel werd vooral door boeren op de niet levensvatbare bedrijven van die laatste mogelijkheid gebruik gemaakt. Het streekverbeteringsprogramma verloor daardoor één van de belangrijke redenen van zijn bestaan.

De drie-eenheid politiek-wetenschap-uitvoering desintegreerde vanaf 1963. Pogingen om het streekverbeteringsprogramma te vernieuwen liepen op niets uit. In 1967 werd het laatste streekverbeteringsgebied aangewezen en in 1970 werden de nog lopende projecten beëindigd. De huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werden niet lang daarna volledig ondergebracht bij de economisch-sociale voorlichting, die door de boerenorganisaties werd voortgezet.

34. CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingraad, 66e vergadering 25 november 1960. 'Brief Th. J. Tienstra aan de Landelijke Landbouwvoorlichtingraad 10 november 1960'.

35. K. Korsten, *Standhouden door verandering. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland 1996) 24.

Conclusie

Is er een hiërarchische verhouding waarbij de uitvoering gestuurd wordt door het maakbaarheidsidee of is er veeleer sprake van een wederzijdse beïnvloeding die naar een ander resultaat of synthese leidt dan van te voren verwacht? Wanneer deze vraag wordt gerelateerd aan de case 'streekverbetering' kan het volgende worden vastgesteld en geconcludeerd. De moderniseringstheorie, de kern van het maakbaarheidsidee, die werd ontwikkeld door de Wageningse sociologen, berustte allerm minst op een uitgewerkte theorie. In tegendeel, de Wageningers moesten de theorie van het modern-dynamisch cultuurpatroon nog toetsten aan de praktijk. Zij slaagden er niet in een consistente theorie te ontwikkelen. Daar zijn een aantal verklaringen voor. Door een paradigmaverandering in de Nederlandse sociologie veranderde de benaderingswijze van de Nederlandse sociologen. Het Amerikaanse functionalisme won terrein ten koste van de ouderwetse sociografie waarin het idee van het modern-dynamisch cultuurpatroon zijn oorsprong vond. De groeps- en cultuurgerichte benadering werd daardoor vervangen door een meer sociaalpsychologische op het individu georiënteerde voorlichtingsmethode. Beide visies lieten zich niet vangen in één theoretisch concept. De uitgangspunten in de moderniseringstheorie waren aanvankelijk ook te statisch en te veel gericht op een modelmatig moderne boer. Weliswaar probeerden de Wageningers de theorie begin jaren zestig dynamischer te maken, maar de paradigmawissel had hen toen al ingehaald.

Het feit dat de moderniseringstheorie niet uitgekristalliseerd was, maakt dat zij ook niet als enige leidraad kan hebben gefungeerd in de pogingen de traditionele boerenstand in Nederland te moderniseren. Politieke omstandigheden hebben daar evengoed aan bijgedragen. De sporen van de verzuilde omstandigheden, die in Nederland vanaf het begin van de twintigste eeuw tot in de jaren zestig van die eeuw dominant zijn geweest, vindt men terug in het streekverbeteringsprogramma. Het waren niet enkel de Wageningse sociologen die de richting van de sociale strategieën bepaalden. De kerk en de aanverwante instituties (boerenorganisaties en politieke partijen) beïnvloedden dat evengoed. Hoewel de moderniseringstheorie in de loop van de jaren zestig ten onder ging, veroorzaakten de politieke omstandigheden dat het streekverbeteringsprogramma eind jaren zestig werd stopgezet. De overheid ging toen andere moderniseringsstrategieën stimuleren.

Ook de uitvoering kende zijn eigen dynamiek. Streekverbetering heeft weliswaar invloed gehad in de gebieden waar het werd doorgevoerd, maar tegelijkertijd drong via radio, later ook televisie de modernisering van Nederland in alle huiskamers door. De komst van moderne media, de hogere mobiliteit door beter vervoer, de langer wordende opleidingen maakten dat plattelandsjongeren sneller en intensiever in aanraking kwamen met waarden en normen van de stad. Ook kende de naoorlogse samenleving een eigen dynamiek,

waarop de plannenmakers uiteindelijk weinig tot geen greep hadden. Velen werden zelfs achterhaald door de werkelijkheid. De modernisering van de landbouw leidde bijvoorbeeld al in de jaren zestig tot de eerste grootschalige pluimveehouderijen. Hofstee merkte over deze nieuwe agrarisch ondernemers op: 'Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet'.³⁶ Maar wat was die pluimveehouder anders dan de nieuwe, moderne boer? Hofstee herkende de uitkomst van zijn moderniseringsthese niet! De Wageningse sociologen ontbrak het aan een bruikbare reflexieve zienswijze. Ze beschouwden zich te veel als buitenstaanders wier wetenschappelijk plicht het was de boer naar de moderniteit te geleiden. Dat ze daarmee ook de moderniteit veranderden drong pas veel later tot hen door.

De voorlichters gingen, weliswaar met de moderniseringsthese in hun achterhoofd, hun eigen weg die door de praktijk gestuurd werd. Zodoende ontdekten ze dat de weg naar het nieuwe cultuurpatroon in belangrijke mate via een moderne financiering van het bedrijf ging. Ze ondervonden ook dat de grote groep van kleine boeren in veel gevallen onbereikbaar bleef voor hun voorlichtingswerk. Die keerden zich, met boer Koekoek van de Boerenpartij als één van hun voormannen, af van overheid en boerenorganisaties. Veel van die boeren en kinderen voorvoelde de economische werkelijkheid waarin een boerenbestaan voor hen niet meer was weggelegd. De snel oprukkende rationalisering en schaalvergroting gingen hun mogelijkheden ver te boven. De voorlichters lieten hen dan ook steeds meer links liggen en kozen nieuwe voorlichtingstechnieken. Eén daarvan was de individuele bedrijfsbenadering in het kader van de economisch-sociale voorlichting. Die nieuwe vorm van voorlichting was feitelijk de synthese van een theoretisch conceptie en praktische ervaring, kortom het product van een wisselwerking tussen moderniseringsthese, facilitering en uitvoering van de streekverbetering.

De drie-eenheid moderniseringsthese-facilitering-uitvoering is geenszins hiërarchisch gestructureerd. Het idee dat de maakbaarheid slechts een intellectueel project is van (quasi-)wetenschappers gesteund door de politiek is onjuist. In de case van de 'streekverbetering' blijkt dat de Wageningse moderniseringsthese mede richting heeft gegeven aan de modernisering van de landbouw en de boerengezinnen in Nederland, maar dat zij zeker niet de enige kracht was. De praktijk dwong de Wageningers op zoek te gaan naar een meer dynamisch model van hun moderniseringsthese, waar ze overigens uiteindelijk niet in slaagden. De nieuwe synthese die uit de wederzijdse beïnvloeding ontstond, opende uiteindelijk de weg naar een verre gaande rationalisering en schaalvergroting in de landbouw in de jaren zeventig. Eén van de toentertijd verantwoordelijke ministers, Sicco Mansholt, betuigde later zijn spijt over het ingezette beleid. Over de kleine boeren merkte hij op: '(...) die-

36. Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 75-77 (nawoord Hofstee).

genen die niet winstgevend kunnen draaien omdat hun bedrijf te klein is, of op marginale grond ligt. Die moet je niet met omscholing of premies overhalen om ermee op te houden, nee, je dient ze een aanvullende uitkering te geven zodat ze ondanks hun onrendabele bedrijf boer kunnen blijven. Boeren zijn minstens zo waardevol voor de samenleving als kunstenaars'.³⁷

Over de auteur

Erwin H. Karel (1956) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij werkte jarenlang als freelance historicus aan een groot aantal projecten voor vakbonden, bedrijven en onderwijsinstellingen. In 1999 trad hij in dienst bij het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI), dat verbonden is aan de RU Groningen en Wageningen University. Hij promoveerde op het proefschrift *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van de Nederlandse landbouwpolitiek* (2005). Momenteel werkt hij aan een onderzoeksproject getiteld *De boer tussen markt en maatschappij (1880-2000)*.

E-mail: e.h.k.karel@rug.nl

37. Frank Westerman, *De graanrepubliek* (Amsterdam 1999) 229.